

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN MİRZƏ MELKUM XANLA YAZIŞMALARI

İslam QƏRİBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
professor

M.F.AXUNDZADƏNİN MİRZƏ MELKUM XANA MƏKTUBLARI:

XIX əsrin birinci yarısında İrənin ictimai-siyasi həyatında müəyyən rol oynamış Mirzə Yəqubun ailəsində dünyaya gələn, Fransada ali təhsil alan, Tehran Universitetində çalışarkən fransız siyasətçilərinin "Framason" cəmiyyətinə oxşar "Fəramuşxanə" adlı gizli təşkilat yaradan, İrənin İstanbuldakı konsulu Mirzə Hüseyn xan ölkəsinin baş naziri təyin edildikdən sonra bir müddət sarayda müşavir vəzifəsində çalışan və sonralar Londonda İrənin səfiri kimi fəaliyyətini davam etdirib orada "Qanun" adlı qəzet nəşr etdirən Mirzə Melkum xanla (1833-1908) ədibin tanışlığı "1280 (1863)-ci ildə cənab Ruhül-qüdsün öz dilindən eşidib yazdığım ali bir mətləbin məni" əsərindən (M.F.Axundov. Əsərləri. III cild. Bakı: "Elm", 1988, s. 146-147) belə məlum olur ki, M.F.Axundzadə əlifba layihəsi ilə bağlı 1863-cü ildə İstanbulda olarkən baş vermiş, bu tanışlıq sonralar əqidə dostluğuna çevrilmişdir. M.F.Axundzadə müasirlərinə göndərdiyi bir sıra məktublarda da Mirzə Melkum xandan böyük hörmətlə bəhs etmiş, 1870-ci ilin sentyabr ayının sonlarında Fətəli şahın oğlu Cəlaləddin Mirzəyə yazdığı məktubda onun haqqında aşağıdakı cümlələri yazmışdır: "Ruhül-qüds həzrətləri Mirzə Yəqub xanın oğlu Mirzə Melkum xandır ki, onun əsərlərini oxuyarkən mənə üz verən sonsuz sevinc, vəcd təsirinin nəticəsində bu ləqəbi ona mən verməmişəm. "Vəzir və rəfiq" kitabçası onun əsəridir. Ruhül-qüds bu gün günlərdə islam əlifbasının dəyişdirilməsinə dair bir kitabça yazmışdır ki, onun həqiqəti söyləyən məzmununu oxumaqdan insan mə'nəvi ləzzət alır" (M.F.Axundov. Əsərləri. III cild. Bakı: "Elm", 1988, s. 146-147).

M.F.Axundzadənin Mirzə Melkum xana məktublari fars dilində yazılmışdır və bunlardan əldə edilə bilən 15-inin tərcüməsi ədibin əsərlərinə daxil edilmişdir.

M.F.Axundzadənin şərti olaraq birinci məktubu adlandırdığımız "Dostunuz Mirzə Fətəli Axundzadə" imzalı məktubu 1285-ci ilin camadiyəl-axır ayında (1868-ci ilin sentyabr ayı) Tiflisdən yazılmış, həmin illərdə İstanbul şəhərində yaşayan və İrən səfirliyində işləyən Mirzə Melkum xana göndərilmişdir (M.F.Axundov. Əsərləri. III cild. Bakı: "Elm", 1988, s. 121-

122, 137-141, 147-148, 149-150, 155-157, 157-160, 1167-168, 168-170, 170-173, 178-180, 186-190, 190, 205-208, 210-211, 244).

Məktubun məzmunu, yazılış və mürciət tərzi deməyə əsas verir ki, M.F.Axundzadə ilə Mirzə Melkum xan çoxdan tanışdırlar və bu tanışlıq artıq dostluğa çevrilmişdir.

"Cənab Ruhül-qüds! Sərhəng Şeyx Məhəmməd ağa sizin əlifbanızın surətini mənə çatdırdı. Onu başdan-başa nəzərdən keçirdim. Çap işini asanlaşdırmaq yolunda, həqiqətən böyük bir xidmət göstətməyiniz" (Yenə orada, s. 121), - cümlələri ilə başlanan məktubda M.F.Axundzadə dostunun işini təqdir etsə də, nöqtələrin saxlanılması, saitlərin hərfli sırasına daxil edilməsi və doqquz saitin ayrıca şəkillərinin yaradılmamasından narazılığını bildirmiş və fikirlərini aşağıdakı kimi əsaslandırılmışdır: "Hərflərin bitişməməsinə, samit hərfərin sait hərfələrlə bitişdirilməməsinə mən yalnız yazı işinin asan və sürətli olması xatirinə lazımlı bilirəm. Çünki biz yenə də sağdan sola yazsaq, qələmin bir dəfə dövrə etməsi ilə kəlməni və ya kəlmənin yarısını yazıb bitirə bilməsək, bizim yazı işimiz yenə də yavaş gedəcəkdir. Əgər biz kəlmələrin tərkibi üçün yazıda birini digərinə bitirməyən hər bir hərfi sizin qaydanızla ayrı-ayrı yazsaq, qələm tez-tez kağızın üzərindən qaldırılar. Beləliklə də bir səhifəni yazmaq bir saatdan artıq vaxt aparır" (Yenə orada, s. 122).

Mirzə Melkum xanın düzəltdiyi hərfərin şəkli gözəllikdə və zəriflikdə misilsiz olduğunu bildiren, özünün yaratmış olduğu əlifba layihəsi və əlifbanın islahı ilə bağlı məruzəsini Tehrana göndərdiyini qeyd edən müəllif yazır ki, sizin əlifba ilə bağlı bir sıra təkliflərinizlə razı olmasam da, "sizin indiki təklifinizi rədd etmirəm. Əgər əksəriyyət bunu qəbul edərsə, mən də onlardan biriyəm. Amma islam xalqları başçıların əlifbada bu qədər ciddi islah və dəyişikliyin icrasına razı olacağını güman etmirəm" (Yenə orada, s. 124).

M.F.Axundzadənin 1870-ci ilin iyun ayında Qocur yaylağında yazdığı "Ruhi-rəvanım, ruhül-qüds" sözləri ilə başlanan məktubu Mirzə Melkum xanın məktubuna cavabdır. "Sizin aprel ayının 25-də yazdığınız məktub göydən nazil olan bir fərmən kimi mənə çatdı və fərahimi artırdı" (Yenə orada, s. 137) cümlələri ilə başlayan məktubda M.F.Axundzadə bildirir ki, "səmi dostunuz Mirzə Yusif xan Tiflisə çatdığı birinci gecədə "Mükalime" kitabınızı mənə, Tiflisdəki İrən konsulu Əli xana və Qafqaz Şeyxül-islamına (Axund Molla Əhməd Hüseynzadə - İ.Q.) oxudu. Kitabçanın cildlənmediyindən istifadə edərək, həmin gecə onu üç hissəyə bölüb kitablaşdırmaq istədim. İki günün ərzində onun üzünü köçürdülər. Hazırda hər birimizin əlində kitabçanızdan birer nüsxə vardır" (Yenə orada, s. 137).

M.F.Axundzadə daha sonra Şeyxül-islamın Mirzə Melkum xanın kitabını və əlifba layihəsini, əsasən, bəyəndiyini bildirir və yazır: "Sözün düzü, sizin kitabınızı oxuduqdan sonra, mən köhnə üsulla, yəni sağdan sola yazmaq üsuluna tamamilə nifrət edirəm" (Yenə orada, s. 138).

Soldan sağa yazılan yazının əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd edən müəllif vəd edir ki, fikrini Osmanlı

Elmi Cəmiyyətinə yazaraq, bu üsulun üstünlüyünü qeyd edəcəkdir.

Münif əfəndindən (Münif əfəndi (1830-1910) XIX əsr Türkiyə ədəbi və ictimai-siyasi mühitinin görkəmli nümayəndəsi olmuş, M.F.Axundzadə 1870-ci ilin yanvar ayında "Əziz qardaşım Münif əfəndi" adlı məktubla ona mürciət etmişdi - İ.Q.) (M.F.Axundov. Əsərləri. III cild. Bakı: "Elm", 1988, s. 131-134) məktubuna cavab almadığını bildiren M.F.Axundzadə Mirzə Melkum xandan əlifbanı dəyişdirmək haqqında "Konstantinopol" qəzetində fransızca məqalə dərc etməyinin mümkündür olub-olmadığını soruşur. Arzu edir ki, mümkün olacağı təqdirdə bir məqalə hazırlayıb onun və yeni əlifbanın rəfədarlarının adlarını çəksin, məqalə dərc olundandan sonra buradakı bəyüklərinə göstərməsi üçün qəzətdən bir neçə nüsxə Tiflisə göndərsin.

Məktubdan aydın olur ki, Mirzə Melkum xan ədibin əsərlərini, hətta "Kəmalüddövlə"ni də çap etməyi niyyətindədir. Ona görə də M.F.Axundzadə dostuna yazır ki, "Kəmalüddövlə məktublarını çap etməyə fikriniz varsa, "sizdə olan nüsxə naqışdır. "Kəmalüddövlə"nin mükəmməl nüsxəsi məndədir. Əgər çap etməyə razı olsanız, mütlaq məndəki nüsxənin üzündən olmalıdır.

Lakin "Kəmalüddövlə"nin mükəmməl nüsxəsini nə vasitə ilə və hansı inanılmaz adamla sizə göndərə bilərəm? Xahiş edirəm ki, belə bir adamı özünüz mənə nişan verəsiniz. Ancaq "Kəmalüddövlə"ni çap edərkən, olmağa mənim adımla qeyd edəsiniz" (M.F.Axundov. Əsərləri. III cild. Bakı: "Elm", 1988, s. 140).

Mirzə Kazım bəyin əlifbanı dəyişdirmək fikrinə şərək çıxdığını, "indiyyə qədər ağıllı adam hesab etdiyi" Xankovun əlifbanını əleyhinə olduğunu bildiren M.F.Axundzadə Qafqaz Şeyxül-islamının salamlarını Mirzə Melkum xana çatdıraraq onun dilindən yazır: "Ruhül-qüdsə yazarsan ki, doğrudur, mən də Şeyxül-islamam, lakin Ruhül-qüdsün əqidələrini inkar edən İstanbul Şeyxül-islamı deyiləm. Mən bunu onun vəzirlə mübahisəsindən anlamışam. Mən isə Ruhül-qüdsün əqidələrini hər cəhətdən, istisnasız təsdiq edib onların doğruluğunu etiraf edirəm" (Yenə orada, s. 141).

Mirzə Melkum xana 1870-ci ilin iyun ayında yazdığı məktuba cavab ala bilməyən və bundan narahat olan ədib oktyabrın 25-də ona yenidən məktubla mürciət etmişdir. Məktubun əvvəlində ədib yazır: "Ruhi-rəvanım, ruhül-qüds! Bu ilin 25 apreldə yazdığınız məktubun cavabını həmin ilin iyun ayında keşmişdə Münif əfəndiyə məktub göndərdiyim Stepan əfəndinin vasitəsi ilə göndərmişdim. Bilmirəm, o məktub sizə yetmişdir, ya yox? Əgər yetmişmiş, onun cavabını göndərməyinizi gözləyirəm. Əgər məktub çatmamışsa, Stepan əfəndindən onu tələb edin. Hər halda, mən sizin cavabınızı gözləyirəm. Məni nigaranchılıqdan qurtarın" (Yenə orada, s. 147).

Bu məktub məzmununa görə əvvəlki, yeni iyun ayında yazılmış məktubla yaxından səsleşir. Burada da Münif əfəndinin onun məktubuna cavab yazmadığından təşviş düşsən müəllif bunun səbəbini öyrənməsinə dostundan xahiş edərək əlifba haqqındakı fikirlərinin uğurla başa çatdırılmasından ötrü ona uğurlar diləyir və əlifbanı dəyişdirməyinin lazımlı və dü-

gün bir iş olmasına dair bir məqalə yazıb, "Konstantinopol" qəzetində dərc etdirməyini xahiş edir. İyun ayında yazdığı məktubun çox vacibli olmasını bildiren müəllif məktubun çatdırılmamasına dair narahatlığını bir daha ifadə edərək yazır: "Əgər doğurdan da məktub sizə çatmamışsa, yazıb bildiriniz ki, surətini çıxarıb sizə göndərim... Sizi and verirəm sizə bəslədiyim məhəbbətə, Münif əfəndinin mənim məktublarıma cavab yazmamasının səbəbləri və iyun ayında göndərdiyim məktubun sizə çatıb-çatmaması haqqında xəbərlər verməklə, mənə tezliklə nigaranchılıqdan xilas edin" (Yenə orada, s. 148).

M.F.Axundzadənin növbəti məktubu "Qardaşınız kolonel Mirzə Fətəli Axundzadə" imzası ilə 27 dekabr 1870-ci ildə Tiflisdən yazılmışdır. Məzmunca əvvəlki məktuba yaxındır, yəni burada da ümumi şəkildə "Kəmalüddövlə məktublari"nin Mirzə Melkum xana hansı yolla göndərilə bilməsi, əlifba ilə bağlı "Konstantinopol" qəzetində məqalənin çap edilməsi zərurətindən danışılır.

Bu məktubdakı maraqlı məqamlardan biri M.F.Axundzadənin İstanbul səfəri ilə bağlıdır. Məktubda oxuyuruq: "...Yadımdadır ki, mən İstanbulda gəldikdə (M.F.Axundzadə 1863-cü ilin iyul ayında tərtib etdiyi yeni əlifba layihəsinin müzakirəsi ilə bağlı İstanbulda getmiş və bu səfəri barədə "Xüsusi qeydlər"ində (M.F.Axundov. Xüsusi qeydlər. Əsərləri. III cild. Bakı: "Elm", 1988, s. 91-98) ətraflı məlumat vermişdir ki, "İstanbulda gəldikdə" deyəndə həmin səfəri nəzərdə tutur - İ.Q.) sizdən başqa bir nəfər də olsun məni tanıdı ki, kiməm, nə üçün gəlməmişəm və nə deyirm? Hətta bəzi yerlərdə, xüsusilə İrən səfərxanasında mənim fikrimə güldülər də. Nəhayət, İrən səfiri mənə töhmətləndirdi də!

İstanbuldan mən kəmərdə və təəssüflə qayıtdım. Bununla belə, yenə öz fikrimdən əl çəkə bilmədim" (M.F.Axundov. Mirzə Melkum xana. Əsərləri. III cild. Bakı: "Elm", 1988, s. 150).

Məktubda "...müasirlərimizin vəcciz olması nəticəsində yaşayış mənə haram olmuşdur. Zəhərdən acı bir həyat keçirirəm. Mənim üçün sizin kitabçanızdan daha yaxşı, daha yüzsək və həvəsəndirici bir şey ola bilməz" (Yenə orada, s. 150)- yazan ədib bildirir ki, ömrünün sonuna qədər əqidəmdən, getdiyim yoldan dönməyəcəyəm, çünki xasiyyətimdə başqa bir yolla getmək imkanı yoxdur.

Həm özünü, həm də Melkum xanın əminliklə düzgün yolda olduğunu bildiren müəllif qeyd edir ki, "hər cür müvəffəqiyyətsizliyə dözmək və qatlaşmaq lazımdır. Səbr etmək lazımlıdır ki, ecel gəlib çatsın, bu dünyanı tərk edərkən və bədbəxt xalqımızın tamamilə ölib ortadan getməsinə heç olmasa, öz gözümlə görməyə" (Yenə orada, s. 150).

"1287-ci ilin ramazan ayının 25-də (15 yanvar 1871-ci il - İ.Q.) Ağa Mirzə Həsənəli görükdən sonra yazdığınız məktub yetişdi" cümləsi ilə başlanan məktubun yazılma yeri və tarixi göstərilmişdir (Yenə orada, s. 155-157). Məktubun məzmunu deməyə əsas verir ki, məktub 1871-ci ilin ilk aylarında Tiflisdən yazılmışdır.

(Davamı var)